

УДК 159.923.2 – 053.57

© Н. В. Павлик

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник відділу психології праці
Інституту педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

ДУХОВНА САМОАКТУАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Анотація. Розділ монографії присвячено розробці психологічних технологій духовної самоактуалізації особистості й розвитку духовних якостей в юнацькому віці. Автором обґрунтовано духовно-моральнісний науковий підхід і представлено зміст авторської програми духовної самоактуалізації особистості. Експериментально доведено, що духовне виховання визначає гармонійність характеру особистості, а гармонійний характер сприяє активізації духовного розвитку в юнацькому віці.

Ключевые слова: духовная самоактуализация личности, духовные качества, гармоничный характер, духовно-нравственная саморегуляция.

Анотація. Розділ монографії присвячено розробці психологічних технологій духовної самоактуалізації особистості й розвитку духовних якостей в юнацькому віці. Автором обґрунтовано духовно-моральнісний науковий підхід і представлено зміст авторської програми духовної самоактуалізації особистості. Експериментально доведено, що духовне виховання визначає гармонійність характеру особистості, а гармонійний характер сприяє активізації духовного розвитку в юнацькому віці.

Ключові слова: духовні якості, гармонійний характер, духовно-моральна саморегуляція, духовна самоактуалізація особистості.

Annotation. This division of monograph is devoted to the study of psychological technologies of development a spiritual self-actualization of personality and a spiritual qualities in youth age. Spiritually-moral scientific approach is reasonable by author. The article presents the contents of the author's program of spiritual self-actualization of personality. It is experimentally well-proven that spiritual education of personality determines harmoniousness of her character, and harmonious character assists activation of spiritual development in youth age.

Key words: spiritual self-actualization of personality, harmonious character, spiritual and moral self-regulation.

Сьогодні в період реформування українського суспільства вітчизняна культура відзначається маргіналізацією соціальних та індивідуальних еталонів; індиферентністю стосовно духовного виміру буття; розмитістю духовних і моральних цінностей; пануванням духу прагматизму, корисливості, цинізму. Загострення політичної та економічної кризи, військовий конфлікт на Сході країни, зростання безробіття, вимушена міграція є показниками порушення гармонійних стосунків у суспільстві, що зумовлює падіння духовності та поширення розвитку особистісних дисгармоній серед різних верств населення (дітей, молоді, дорослих). Емоційна неврівноваженість, егоцентризм, агресивність, втрата самовладання, безвідповідальність – усе це є проявами духовних дисгармоній характеру, які постають причинами психологічних проблем наших співвітчизників [6]. На жаль, сучасна освіта недостатньо приділяє уваги проблемі духовного розвитку юнацтва, орієнтуючи молодь переважно на засвоєння наукових знань та інноваційних технологій. Але за умови недостатньої сформованості духовних якостей особистість не здатна до гармонійної самореалізації. В умовах відсутності чітких духовних орієнтирів і зразків гармонійної поведінки людина змушена знаходити форми взаємодії з навколишнім світом з метою адаптації до соціуму. Пристосування до психогенних умов сучасності перешкоджає продуктивному розвитку духовної самосвідомості особистості й руйнує гармонію її внутрішнього світу.

У зв'язку з цим психологічна наука і освіта акцентують увагу на **актуальності** вирішення проблеми духовного оздоровлення сучасної молоді, розвитку духовних якостей у юнаків та дівчат як детермінант гармонізації характеру і поведінки особистості.

Предметом нашого дослідження є процес духовної самоактуалізації особистості та формування духовних якостей в юнацькому віці.

Метою статті є висвітлення результатів дослідження особливостей розвитку духовних якостей сучасної молоді та їх взаємовпливу на гармонійність характеру особистості.

Досягнення поставленої мети передбачається шляхом реалізації наступних **завдань**:

- 1) обґрунтувати науковий підхід, визначити психологічний механізм духовної самоактуалізації й детермінанти духовного розвитку особистості;
- 2) розробити інноваційну програму духовної самоактуалізації в юнацькому віці;
- 3) проаналізувати

результати емпіричного дослідження взаємовпливу духовних детермінант та гармонійності характеру сучасної молоді; 4) визначити психологічні закономірності духовного розвитку в юнацькому віці.

Теоретичний огляд.

Проблема духовного розвитку особистості набуває особливої актуальності в період середньовіччя в руслі християнської антропології. Духовні чинники гармонізації особистісного розвитку ретельно досліджувались І. Златоустом, Аввою Дорофієм, І. Брянчаніновим, Ф. Затворником та ін. Християнська антропологія здійснила інтеграцію духовно-релігійних і філософських знань стосовно гармонійного духовного розвитку особистості. Єдність духу, розуму, почуттів і волі особистості визначає її цілісність [9]. Психологічним підґрунтям, що перешкоджає розвитку духовних якостей, виступає егоїзм, який зумовлює порушення належної ієрархії духу, душі й тіла (І. Влахос). Грунтуючись на егоїзмі, природні потреби людини перетворюються у *пристрасті* – стійкі деструктивні психологічні навички, які при подальшому розвитку набувають якості деструктивних рис характеру.

Кожній з пристрастей ставиться на противагу певна духовна чеснота: чревоугодництву – помірність, блуду – цнотливість, сріблолобству – милосердя, гніву – лагідність, суму – надія, зневірі – терпіння, марнославству – скромність, гордості – смиренність [4].

Свідоме опанування системою духовних чеснот зумовлює гармонійне духовне становлення особистості, основою якого виступає розвиток *моральності* – внутрішньоособистісної духовної якості, що регулює поведінку. Психологічною одиницею моральності є *моральне почуття* – здатність до розрізнення добра і зла, що визначає *моральну потребу* – прагнення до добра і відразу від зла. Стійке моральне почуття становить *моральний закон*, що спрямовує волю людини у бік добра (С. М. Зарін). Внутрішнім моральним законом є совість, яка визначається духовними цінностями і нормує поведінку, виконуючи функції самоусвідомлення і самоконтролю [4]. Підпорядковуючись принципам розумності й доцільності, совість проявляється у почутті провини за аморальний учинок і визначає самостійний вибір людини, що не обмежується зовнішньо-моральними нормами.

Основними принципами духовного розвитку є: зречення від егоїзму і зміна життя у бік моральної норми, перенесення центра уваги людини з її вчинків на думки і почуття: самосвідомість має відстежувати стан розуму, почуттів, волі й не допускати їх (Єфрем Сирін). У міру духовного життя особистості в неї формуються *моральнісні ставлення*: до себе – це самокритичність, гідність, скромність; до людей – чесність, повага; до справи – працьовитість, відповідальність; до Бога – довіра, вдячність. Моральнісні ставлення визначають гармонійний характер, який являє собою гармонію чеснот (терплячості, лагідності тощо) і злагодженість між словом і справою [9].

Отже, за положеннями християнської психології, основою виховання духовності виступає розвиток моральнісних ставлень особистості (щирості, уважності, доброзичливості тощо) до тих, на кого вони спрямовані. Представники психотерапії (К. Леонгард, Е. Фромм, К. Г. Юнг, О. Ф. Лазурський та ін.), радянської (Б. Г. Ананьєв, М. Д. Левітов, С. Л. Рубінштейн та ін.) і сучасної вітчизняної психології (В. І. Абраменко, І. Д. Бех) також підтримують положення, що основою характероутворення є ставлення людини до себе, до інших людей, до суспільства, до світу в цілому (В. М. Мясичев) [5]. *Гармонійний характер* є цілісною структурою рис, де кожна риса виражає певне моральнісне ставлення, що забезпечує конструктивність вчинків і взаємин особистості.

Розвиток дисгармоній особистості зумовлений несформованістю моральних ставлень, дефіцитом *духовності, моральності й самоконтролю* (Д. О. Авдєєв) [1].

Умовою продуктивного особистісного розвитку виступає духовне становлення особистості (І. Д. Бех) [2], яке визначає здатність людини до здійснення морального вибору (М. Й. Боришевський), моральних вчинків (В. А. Роменець, В. О. Татенко). Духовні чинники (совість, відповідальність) визначають розвиток духовної самосвідомості, яка виконує провідну функцію в процесі продуктивного особистісного становлення (С. О. Ставицька). Показниками розвинутої духовності виступають духовна спрямованість (Б. С. Братусь), актуалізація вищої потреби в пошуках сенсу життя (В. Франкл, Д. О. Леонтєв, Т. М. Титаренко), розкриття духовного потенціалу (Е. О. Помиткін, М. В. Савчин), що сприяє духовній самоактуалізації особистості (Г. О. Балл, В. О. Слободчиков, Л. П. Шеховцова).

Проте, слід зазначити, що на сучасному етапі розвитку психології духовні

детермінанти і закономірності духовного розвитку особистості остаточно не визначено. Тому нами обґрунтовано *духовно-моральнісний* підхід, сутність якого полягає у тому, що духовне становлення особистості визначається процесом актуалізації духовного потенціалу, розширенням духовної та моральної самосвідомості, що зумовлює ускладнення світогляду особистості, наповнення його духовним сенсом і сприяє розвитку духовно-моральної саморегуляції. Духовний розвиток особистості триває протягом усього життя людини за умови її постійного духовного самоудосконалення і самоактуалізації [6].

Особистість розглядається нами як психологічна система, базисом якої є ієрархічні підструктури: нижчі психічні властивості (психосоматичні), вищі психологічні якості (почуття, інтелект, соціальність, воля) та вершинні духовні утворення (духовна самосвідомість, духовний потенціал, духовна спрямованість, моральнісні ставлення), які є своєрідним «особистісним каркасом» для становлення якостей характеру. Останній являє собою систему рис відповідно до підструктур особистості, інтеграція яких визначає їх цілісність (рис. 1).

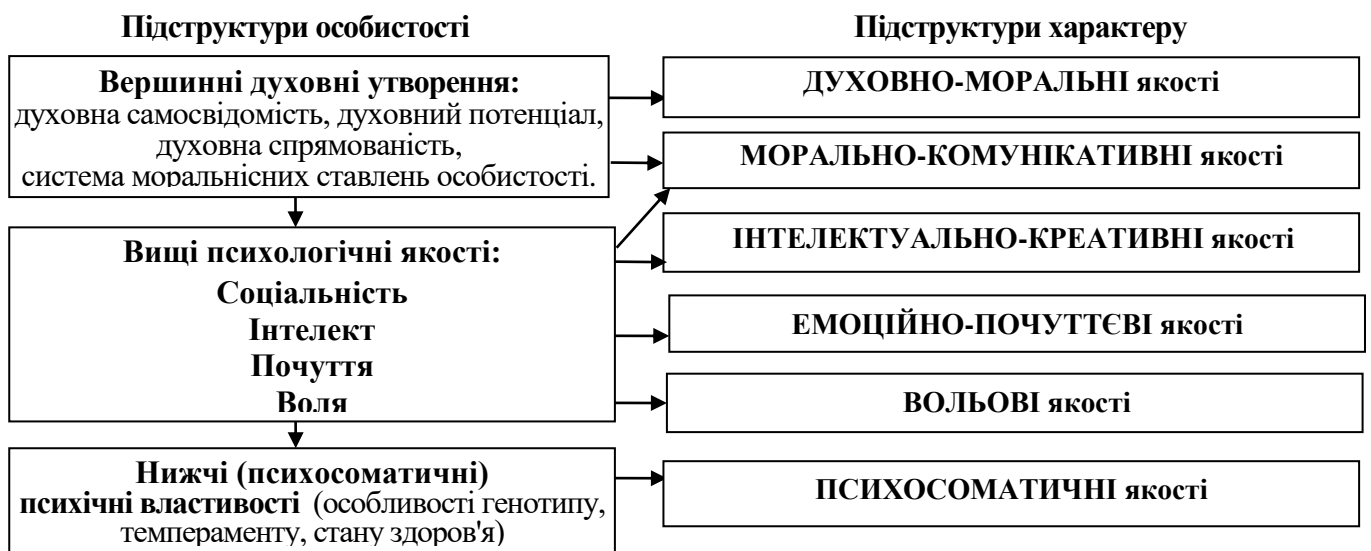


Рис.1. Модель структури характеру відповідно до підструктур особистості.

Нижчі психічні властивості сприяють розвитку психосоматичних якостей характеру. Вищі психологічні якості (воля, почуття, інтелект) зумовлюють розвиток вольових, емоційно-почуттєвих та інтелектуально-креативних якостей. Морально-комунікативні якості є результатом синергії соціальності й духовно-моральних утворень особистості, які активізують процес духовного спілкування – вищий рівень міжособистісних комунікацій. Вершинні духовно-моральні утворення сприяють розвитку

духовно-моральних якостей, які утворюють вершинну шаблину характеру.

Духовно-моральнісний підхід до самоактуалізації спирається на такі *принципи*.

Принцип *духовної детермінації* полягає у розумінні ієрархічності структури особистості й детермінаційної функції її вищих підструктур. Вершинні духовні утворення виступають провідними регуляторами інших підструктур. Одухотворені соціальні, інтелектуальні, вольові, почуттєві психологічні якості набувають духовно-регуляційних властивостей і визначають моральну врівноваженість поведінкових проявів. Розвиток чесності, совісності, відповідальності сприяє зміцненню волі, що зумовлює цілісність і силу характеру. Розвиток *моральності* зумовлює здатність до моральної саморегуляції поведінкою, адже моральність виступає змістовою характеристикою емоційно-вольової активності людини.

Принцип *позитивності* у розвитку моральнісних ставлень означає спрямованість на позитивне прийняття себе, інших людей, проблемних життєвих ситуацій і життя в цілому. Моральнісні ставлення визначають позитивний емоційно-психологічний стан особистості, ознаками якого виступають психічна врівноваженість, доброта, узгодженість між словом і діями. Позитивність прийняття зумовлює почуття безумовної цінності особистості іншого, яке визначає орієнтацію на кращі якості будь-якої людини, уміння інтерпретувати ситуації оптимістично. Моральнісні ставлення сприяють розвитку антиномічно-позитивного мислення – здатності до інтеграції суперечливих критеріїв, уміння сприймати кожную особистість з позиції її безумовної цінності й водночас враховуючи моральну оцінку її вчинків. Духовний розвиток відбувається завдяки досвіду позитивних емоційних проявів (доброзичливості, емпатії тощо), вміння нейтралізувати психогенні почуття (гнів, дратування) за допомогою доброго жарту або визнанням своєї неправоти.

Принцип *«психоелевації»* (духовного окультурення) спрямований на оволодіння формами гармонійної поведінки. Психоелевація пов'язана з помірністю емоційно-поведінкових проявів, розвитком морального самоконтролю над негативними якостями, належного їх спрямування. Духовна психоелевація відбувається завдяки розвитку *інтернальності* (відповідального ставлення до усіх подій власного життя), *конгруентності* (узгодженості думок, ставлень і почуттів з поведінкою) й здатності до *самодопомоги* (творчого знаходження засобів вирішення проблем, допомоги собі та

іншим), що надає досвіду гармонійної поведінки.

Психологічним механізмом духовного розвитку виступає *духовно-моральна саморегуляція*, яка зумовлює здатність особистості управляти своїми емоціями і поведінкою, керуючись духовно-моральними імперативами (дотримання обов'язку, взаємоповаги, любові до оточуючого світу тощо). Згідно наших положень механізм духовно-моральної саморегуляції диференціюється на духовно-моральне самоусвідомлення, почуттєво-ціннісне самоствавлення та духовно-вольовий самоконтроль. Процес диференціації пов'язаний з ускладненням духовної самосвідомості, зокрема етапами осмислення, засвоєння та актуалізації духовних цінностей. При духовному розвитку особистості самосвідомість здійснює регуляцію деструктивних якостей, які за умови свідомого самоконтролю над ними виконують інструментальні функції (самозбереження, самозахисту).

Духовно-моральне самоусвідомлення пов'язано з розвитком та осмисленням уявлень про себе, що активно сприяє становленню духовно-моральних якостей (чесності, сумлінності, відповідальності тощо). *Почуттєво-ціннісне самоствавлення* конструюється шляхом активізації вищих почуттів (емпатії, доброзичливості, прийняття себе та інших), які згодом трансформуються в систему моральнісних ставлень особистості до духовного і матеріального світу. *Духовно-вольовий самоконтроль* полягає в апробації й закріпленні форм духовної поведінки (у діях, вчинках) на підставі актуалізації духовного потенціалу.

Процес духовного розвитку актуалізується впливом системи духовних детермінант:

- *особистісною рефлексією*, яка сприяє розвитку когнітивних і духовних психічних функцій (самопізнання, самоусвідомлення), психологічної саморегуляції поведінки, що визначає гармонізацію духовно-моральних і вольових рис характеру;
- *моральною самооцінкою*, яка активізує розвиток самосвідомості особистості, самоусвідомлення позитивних і негативних рис, становлення «Я-концепції», конгруентності, адекватного самоприйняття, мотивації морального самовдосконалення;
- розвитком *моральнісних ставлень* до духовного і матеріального світу (до себе, людей, природи, справи тощо), які актуалізуються на підставі засвоєння духовних та моральних цінностей (відповідальності, альтруїзму, чесності тощо), що сприяє утворенню духовно-гармонійних взаємин;

- *здатністю до децентрації*, подолання егоїзму, що зумовлює розширення самосвідомості й досягнення особистістю вищих духовних станів (любові, творчості), які згодом перетворюються у духовні, моральні та креативні якості;
- *духовною особистісною спрямованістю*, яка активізує духовний потенціал і сприяє реалізації цінностей самопізнання, духовності, моральності, саморозвитку на поведінковому рівні, що визначає духовний спосіб життя;
- *розкриттям духовного потенціалу*, що активізує процес духовної самоактуалізації, посилює емоційно-вольовий самоконтроль і сприяє цілісності характеру;
- *мотивацією до духовного самовдосконалення*, яка активізує духовно-вольовий самоконтроль і визначає особистісну активність щодо самовиховання.

Детермінаційний вплив зазначених чинників активізує розвиток духовно-моральної саморегуляції (самоусвідомлення, самоприйняття, самоконтролю) як психологічного механізму подальшого духовного розвитку.

Активізація духовних детермінант забезпечується шляхом *духовної самоактуалізації* особистості. Ідею самоактуалізації як розкриття творчого потенціалу особистості підтримують видатні психологи і педагоги сучасності (Ш. Амонашвілі, В. П. Андрущенко, Г. О. Балл, І. А. Зязюн В. І. Слободчиков та ін.). Проте, дослідники нерідко нівелюють положення, що особистісний потенціал не завжди буває позитивним, і для його конструктивної актуалізації потрібні певні моральні обмеження, або належний спосіб спрямування, адже реалізація патогенних потенцій (маніпуляцій, шахрайства), що не обмежуються моральними принципами, зумовлює розвиток особистісних дисгармоній (І. Я. Медведєва).

Отже, розкриття особистісного потенціалу визначається не суто креативною самореалізацією, а духовним самоздійсненням людини відповідно до морального ідеалу. Тому духовна самоактуалізація має два аспекти: негативний (свідома боротьба з власними недоліками: критичний самоаналіз, саморефлексія негативних рис і активне їх подолання, самоконтроль), і позитивний (актуалізація духовно-творчого потенціалу, духовна та моральна активність (безкорислива праця, допомога потребуючим, плідна творчість, мистецтво, духовний пошук (сенсу життя, духовних цінностей, релігійності), прагнення до самопізнання, самовдосконалення, добра, краси, істини, розвиток духовно-моральних

якостей).

Нами розроблено та експериментально перевірено *інноваційну розвивальну програму* духовної самоактуалізації особистості в юнацькому віці. *Метою* програми є створення психолого-педагогічних умов духовного оздоровлення особистості: підвищення рівня духовної просвіти юнаків, дівчат, педагогів, батьків; насичення психологічного супроводу старшокласників заходами духовно-творчого спрямування.

Психологічними засобами виховання духовності були лекційні заняття, духовно-зорієнтований психотренінг, психологічні вправи, рольові ігри з наступним їх обговоренням, диспути на духовну та моральну тематику. У межах розвивальної програми було визначено етапи (психодіагностичний, духовно-освітній та духовно-поведінковий), що передбачали психологічну роботу з усіма учасниками навчально-виховного процесу – старшокласниками, педагогами, психологами, батьками.

1. *Психодіагностичний етап* мав на меті розвиток духовно-морального самоусвідомлення особистості. Зазначений етап передбачав психодіагностичне вивчення особливостей характеру і духовного потенціалу юнацтва та надання старшокласникам інформації стосовно результатів діагностики.

2. *Метою духовно-освітнього етапу* було підвищення рівня духовно-моральної просвіти юнацтва, батьків, педагогів, психологів. На цьому етапі використовувалися такі *методи*: організація тематичних заходів (педагогічних нарад, батьківських зборів, масових свят), присвячених висвітленню проблеми духовно-морального розвитку особистості, формування дбайливого ставлення до власного духовного світу, до внутрішнього світу інших людей, до природи, до світу в цілому.

Нами було проведено виступи перед педагогічними колективами на теми: «Розвиток духовно-моральних якостей»; «Формування вольових якостей з опорою на духовні цінності»; організовані батьківські збори за тематикою: «Дисгармонії особистості – актуальна проблема сучасної людини», «Моральнісні ставлення – основа духовного становлення особистості»; «Розвиток мотивації духовного самоудосконалення»; проводився цикл методичних занять для психологів по темі: «Психодіагностика і розвиток духовних якостей юнаків і дівчат». Також було проведено масові заходи для юнацтва, вчителів і батьків – «Свято духовності й гармонії», «Чиста екологія – результат дбайливого

ставлення до природи», «Прийняття, прощення, любов – основа моральнісних ставлень до людей» тощо.

2. В межах *духовно-поведінкового* етапу ставилася *мета* допомоги юнакам і дівчатам у набутті досвіду гармонійної поведінки. *Методами* реалізації виступали психологічне консультування юнацтва, педагогів, батьків, а також інноваційний *спецкурс* «Духовні основи гармонізації характеру», який поєднував міні-лекції та психологічний тренінг.

Метою спецкурсу було набуття практичних навичок духовно-моральної самоактуалізації, що передбачало засвоєння духовно-моральних принципів, розвиток моральнісних ставлень, духовно-моральної саморегуляції, здобуття навичок духовної поведінки і свідомого самовиховання. Спецкурс мав такі *завдання*: 1) формування мотивації самопізнання й самовдосконалення; 2) розвиток ціннісного ставлення до духовності, моральності; 3) набуття навичок саморефлексії й диференціації дихотомічних рис власного характеру; 4) розуміння духовно-моральних принципів; 5) формування антиномічно-позитивного мислення; 6) розвиток почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості на основі прийняття власних рис характеру, щирого визнання своїх помилок, розвитку позитивних почуттів (вдячності, прощення, задоволення від духовних вчинків); 7) розвиток здатності до морального вибору; 8) зміцнення духовно-вольового самоконтролю; 9) апробація форм духовно-гармонійної поведінки, корекція деструктивних рис; 10) розвиток здатності до духовної самоактуалізації особистості, здійснення нею моральних вчинків.

Спецкурс включав два модулі (по 26 академічних годин). Кожне заняття присвячено окремій змістовій темі й містить відповідно за змістом міні-лекцію і психотренінг.

Модуль I: «Розвиток духовно-морального самоусвідомлення і почуттєво-ціннісного самоствавлення особистості» мав на *мети*: актуалізацію духовних детермінант.

В *модулі II* «Розвиток духовного самоконтролю особистості» *метою* стало формування духовно-вольової саморегуляції емоцій і поведінки на основі набуття досвіду самовиховання, контролю над негативними якостями; апробації форм духовної поведінки в ході імпровізації, розігрування та вирішення складних екстремальних, життєвих ситуацій.

В процесі психотренінгу було застосовано цикл засобів, що сприяли *усвідомленню*

конструктивних і деструктивних рис (дискусії на тему: «Що таке духовне самовдосконалення»), *самоаналізу* власних вчинків, думок, почуттів (вправи: «В чому я не правий»), *розвитку* позитивного мислення, позитивних почуттів – розуміння, прощення, прийняття іншого (ігрові вправи «Аеропорт», «Анти-дзеркало»); апробацію форм гармонійної поведінки (рольові ігри «Проблемні ситуації», «Два шляхи» тощо).

Розвиток духовності здійснювався на основі аналізу світових духовних творів («Притчі», «Біблія», «Життя святих»); розгляду моральних колізій («Чи варто йти проти власної совісті заради досягнення мети», «Чи виправдовує себе неправда во благо», «Чим загрожує юнакам і дівчатам втрата цнотливості» тощо); обговорення художніх фільмів морального змісту («Брат» (реж. А. Балабанов), «Учень» (реж. К. Серебреніков)), що стимулювало розвиток духовної самосвідомості юнацтва. Для розвитку духовно-вольових якостей використовувались вправи «Складні ситуації», «Відказ на безпідставне прохання», «Моральний вибір» тощо, які давали можливість актуалізації вольових ресурсів особистості. Цілісному вихованню духовності сприяли підсумкові заняття «Уроки мудрості», спрямовані на систематизацію отриманих знань, рефлексію досвіду.

У формувальному експерименті брало участь 104 учнів 10-х класів, які відвідували факультативний спецкурс протягом навчального року по дві академічні години на тиждень. Контрольна група налічувала 106 учнів 10-х класів. Для оцінки ефективності впровадження спецкурсу в експериментальних групах до і після формувального експерименту було проведено психодіагностику духовного потенціалу особистості. В контрольних групах також було проведено два аналогічних психодіагностичних зрізи на початку і наприкінці навчального року. Показники рівня духовного потенціалу було статистично оброблено методом порівняння середніх значень у парних вибірках (Paired-Samples T-Test) (авт. Ф. Уїлкоксон). Статистична достовірність змін показників перевірялась за одновибірковим t-критерієм Ст'юдента. Достовірні позитивні зрушення показників духовного потенціалу у бік його зростання свідчать про поступовий духовний розвиток учасників експерименту і доводять ефективність розвивальної програми.

Нами також було проведено емпіричне дослідження взаємовпливу духовних детермінант та особливості характеру юнаків та дівчат. Кількісні показники духовних детермінант і гармонійності характеру досліджувалися за допомогою таких

психодіагностичних методик: «Структура і зміст характеру» (авт. Н. В. Павлик); «Духовний потенціал особистості» (авт. Е. О. Помиткін); «Особистісний диференціал» (авт. Ч. Осгуд, адапт. Є. Бажиним та А. Еткіндом); «Особистісна спрямованість» (авт. Н. В. Павлик); анкета «Мотивація до духовного розвитку» (авт. Н. В. Павлик). Вимір надійності авторських методик проводився за допомогою методів поперечних зрізів (ретестова валідність), визначення загальної дисперсії на різних вибірках досліджуваних, а також шляхом виявлення кореляційних зв'язків між рівнем психодіагностичних показників з незалежною експертною оцінкою. В експерименті брало участь 1557 осіб віком 14-25 років, з них: 450 старшокласників, 985 студентів ВНЗ і 122 студенти духовного училища.

В ході дослідження за методикою «Духовний потенціал особистості» були виявлені кількісні показники рівня духовного потенціалу в учнів і студентів. Найбільший відсоток досліджуваних з низьким рівнем духовного потенціалу (14,3%), при найменшій кількості респондентів з високим рівнем духовного потенціалу (21,7%), спостерігається серед учнів загальноосвітніх шкіл. Але враховуючи те, що у старшокласників менша сукупність життєвого досвіду і духовних знань, стає зрозумілим, чому вони мають нижчий рівень духовного потенціалу, ніж студенти. Особистість з низьким рівнем духовного потенціалу недоброчлива, не толерантна, безвідповідальна, не дотримується духовно-моральних принципів співіснування. Деактуалізація духовного потенціалу проявляється у фіксації людини суто на біологічних потребах, байдужості до оточуючих, природи, духовного світу.

Особистість з середнім рівнем духовного потенціалу підтримує доброзичливі стосунки з іншими, проявляє до них повагу, намагається жити за загальнолюдськими принципами, прагне до подолання своїх недоліків, до самостійного завершення розпочатих справ.

Високий рівень духовного потенціалу означає інтеграцію вольових якостей з духовною спрямованістю особистості та мотивацією до духовного самоудосконалення. Ці юнаки та дівчата прагнуть до реалізації гуманістичних, естетичних цінностей (добра, краси, істини); вони здатні до самопізнання, самоактуалізації, самовдосконалення, намагаються знайти духовний сенс у багатьох подіях і явищах дійсності.

Дослідження показало, що студенти духовного училища випереджають інші

категорії юнацтва за рівнем актуалізації духовного потенціалу (88,5% мають високий рівень духовного потенціалу). І це закономірно, адже у духовне училище вступають абітурієнти, які мають духовний досвід. Студенти духовного училища, також відрізняються найвищими показниками гармонійності характеру. Думаємо, що це пов'язано з тим, що вплив духовних детермінант гармонізує характерологічний розвиток особистості, адже вона прагне до постійного самоудосконалення. Найнижчі показники гармонійності характеру спостерігаються в учнів загальноосвітніх шкіл, що зумовлено недостатністю у них духовного досвіду. Серед них було виявлено учні, які вивчали курс «Християнська етика», що продемонстрували значно вищий рівень гармонійності характеру, ніж інші старшокласники. *Отже*, результати дослідження свідчать про тенденцію до зростання кількості досліджуваних з високим рівнем гармонійності характеру пропорційно духовному рівню особистості.

Порівняльний аналіз рівнів гармонійності характеру студентів 1-го і 3-го курсів різнопрофільних навчальних закладів показав, що найбільш зростають показники гармонійного характеру (від 29,3 % до 46,5%) і знижується відсоток студентів з дисгармонійним характером (від 18,8% до 6,9%) також саме у духовному училищі. Навчання у духовному училищі пов'язано з розвитком таких духовних детермінант: мотивації духовно-морального самовдосконалення; навичок моральної роботи над собою (регулярна сповідь, дотримання моральних настанов), що сприяють розвитку рефлексії, внутрішнього локусу контролю, безкорисливому ставленню до інших людей; дотримання посту, обмеження фізіологічних потреб формують вольові якості.

Ми також вважаємо, що феномен гармонізації характеру пов'язаний з тим, що предмет професійної діяльності, який має ознаки гармонійної цілісності (духовна філософія, література, гармонійні піснопіви, іконопис, церковна архітектура), в процесі інтеріоризації викликає духовні переживання, які перетворюються у стійкі мотиви, що актуалізують вищі цінності у гармонійні якості характеру. Саме залучення особистості до духовно-творчої діяльності, сприяє її духовній самоактуалізації, яка зумовлює гармонійний розвиток характеру. *Отже*, результати дослідження доводять, що гармонійність характеру особистості детермінується її духовно-моральним досвідом і духовним самовдосконаленням.

Для перевірки гіпотези щодо зв'язку духовно-моральних детермінант з гармонійністю характеру юнацтва було проведено дослідження за допомогою *методу полярних груп*. У загальній вибірці були виділені підгрупи з гармонійним і дисгармонійним характером, серед яких визначено відсотковий розподіл осіб з різним рівнем духовного потенціалу (рис. 2). Виявилось, що у вибірці з дисгармонійним характером переважає відсоток представників низького (20,1%) та середнього (67,7%) рівня духовного потенціалу, а у вибірці з гармонійним характером значно превалюють особи з високим рівнем духовного потенціалу (56,1%). Отже, гармонійність характеру тісно пов'язана з духовним рівнем особистості.

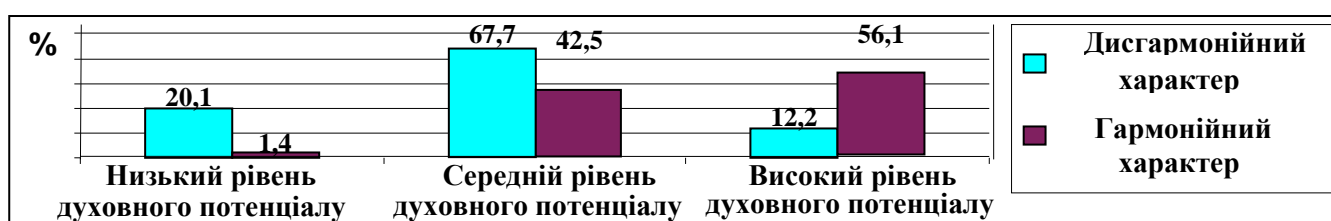


Рис. 2. Рівень духовного потенціалу у вибірках з дисгармонійним та гармонійним характером (у %).

Для встановлення достовірності показників було проведено *кореляційний аналіз*. Виявлялися кореляційні зв'язки (далі – кореляції) між показниками гармонійності характеру і духовними детермінантами, що дозволило встановити психологічні особливості духовного розвитку особистості. Для встановлення напряду детермінаційних впливів було визначено коефіцієнти регресії. Рівень достовірності перевірявся на підставі t-критерію Ст'юдента. Порівняльний аналіз кореляцій проводився також у полярних вибірках (у вибірках з високим і низьким рівнем духовного потенціалу).

Перш за все привертають увагу кореляції між рисами характеру та показниками статі й віку. Показник *статі* у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу має зв'язки з багатьма рисами: у юнаків – з діловою спрямованістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), стресостійкістю ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), впевненістю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), марнославством ($r=0,24$; $p\leq 0,05$), індивідуалізмом ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), креативністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), самоконтролем ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), а у дівчат – з комунікативними ($r=0,29$; $p\leq 0,05$) рисами, невірноваженістю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), емпатією ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), емоційною лабільністю ($r=0,33$; $p\leq 0,05$), тривожністю ($r=0,25$; $p\leq 0,05$), невротичністю ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Це означає, що юнаки і дівчата з низьким рівнем духовного потенціалу мають суттєві характерологічні

розбіжності: юнаки – впевнені, індивідуалістичні, жорсткі у спілкуванні, марнославстві, вольові, стресостійкі, креативні; а дівчата – емоційно лабільні, неврівноважені, тривожні, невротичні, емпатійні.

Несподіваним виявився факт відсутності будь-яких кореляцій з рисами характеру за обома статями у вибірці з високим рівнем духовного потенціалу, що визначило для нас новий погляд на проблему статево-психологічних відмінностей, а саме: особистість, яка досягла високого духовного рівня, втрачає статево зумовленість розвитку певних рис і набуває свободи у духовному вимірі. Отже, чим вище рівень духовності представників чоловічої та жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними.

Показник *віку* у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу майже не має зв'язку з рисами характеру. Водночас у вибірці з високим духовним рівнем спостерігаються значні позитивні кореляції віку з морально-комунікативними рисами ($r=0,41$; $p\leq 0,01$) і негативні кореляції з марнославством ($r=-0,36$; $p\leq 0,05$), егоцентризмом ($r=-0,27$; $p\leq 0,05$), жорсткістю характеру ($r=-0,28$; $p\leq 0,05$). З цього випливає, що у бездуховних особистостей вік не впливає на гармонізацію характеру, адже такі досліджувані не здатні конструктивно засвоювати життєвий досвід. Проте духовні особи завдяки самовдосконаленню з віком долають егоцентризм і використовують час свого життя для гармонізації власного характеру.

Показник духовного потенціалу має позитивну кореляцію з гармонійністю характеру ($r=0,35$; $p\leq 0,05$), врівноваженістю ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), духовно-моральними ($r=0,31$; $p\leq 0,05$), морально-комунікативними ($r=0,26$; $p\leq 0,05$) і вольовими ($r=0,23$; $p\leq 0,05$) якостями: відповідальністю ($r=0,34$; $p\leq 0,05$), терплячістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), емоційною стійкістю ($r=0,27$; $p\leq 0,05$), толерантністю ($r=0,30$; $p\leq 0,05$), оптимізмом ($r=0,26$; $p\leq 0,05$), чесністю ($r=0,39$; $p\leq 0,01$), альтруїзмом ($r=0,41$; $p\leq 0,01$). Регресійний аналіз показав, що егоїстична спрямованість знижує духовний потенціал ($r=-0,48$; $p\leq 0,01$). Психологічними детермінантами його розвитку виступають совісність ($r=0,41$; $p\leq 0,01$), доброзичливість ($r=0,43$; $p\leq 0,01$), емпатія ($r=0,47$; $p\leq 0,01$), креативність ($r=0,39$; $p\leq 0,01$). Отже, духовний потенціал і конструктивні риси мають зворотний зв'язок й взаємозумовлюють розвиток один одного: актуалізація духовного потенціалу сприяє розвитку конструктивних рис

характеру, водночас конструктивні якості є передумовою і результатом духовного розвитку особистості.

Духовна особистісна спрямованість також позитивно корелює з гармонійністю характеру ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$). Негативна кореляція спостерігається між духовною спрямованістю та егоцентризмом ($r = -0,27$; $p \leq 0,05$), екстернальністю ($r = -0,25$; $p \leq 0,05$), корисливістю ($r = -0,26$; $p \leq 0,05$), лицемірством ($r = -0,23$; $p \leq 0,05$), психічною збудливістю ($r = -0,31$; $p \leq 0,05$), марнославством ($r = -0,34$; $p \leq 0,05$). У вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу духовна спрямованість має негативну кореляцію з альтруїзмом ($r = -0,39$; $p \leq 0,01$), доброзичливістю ($r = -0,31$; $p \leq 0,05$), що можна інтерпретувати як початково-дисгармонійний період духовного розвитку, який відзначається психологічною дезадаптацією особистості (людина безкомпромісно відстоює духовні принципи, що зумовлює її неадаптивну поведінку). Але згодом у процесі духовного зростання вона набуває духовно-моральних ($r = 0,34$; $p \leq 0,05$) якостей, що підвищує рівень її адаптивності й гармонійності їх характеру.

Отже, всі духовні детермінанти позитивно корелюють з гармонійністю характеру. Проте на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація особистості, але згодом (за умови постійного духовно-морального саморозвитку) становлення духовно-моральних рис нівелює дезадаптивні характерологічні прояви.

Показники гармонійності характеру позитивно корелюють з духовним потенціалом ($r = 0,37$; $p \leq 0,01$), моральною самооцінкою ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$). За даними регресійного аналізу гармонізацію характеру зумовлюють децентрація ($r = 0,41$; $p \leq 0,01$), рефлексія ($r = 0,26$; $p \leq 0,05$), духовна спрямованість ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$). Це означає, що характерологічно-гармонійна людина здатна до альтруїзму і прийняття інших. Подолання егоцентричних тенденцій здійснюється за рахунок актуалізації духовного потенціалу, розвитку рефлексії та адекватної моральної самооцінки, яка стає основою розвитку почуття гідності. Таким чином, духовний розвиток особистості є необхідною умовою гармонізації її характеру.

Цікавим є факт: у вибірці з низьким рівнем духовного потенціалу існує кореляція гармонійності характеру з моральною самооцінкою ($r = 0,42$; $p \leq 0,01$), самопочуттям ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$), активністю ($r = 0,31$; $p \leq 0,05$), настроєм ($r = 0,33$; $p \leq 0,05$). А у вибірці з високим

рівнем духовного потенціалу така кореляція відсутня. Це означає, що психологічний стан осіб з низьким духовним рівнем зумовлюється психосоматичними чинниками (самопочуттям, настроєм), самооцінкою. Водночас стан духовних осіб не залежить від психосоматичних чинників та зовнішніх впливів.

Отже, в процесі дослідження було визначено психологічні закономірності духовного розвитку особистості в юнацькому віці.

Узагальнюючи результати проведеного дослідження, зробимо наступні **висновки**.

1. Процес духовного розвитку не є лінійним, а має періодичність гармонійного підйому і кризових станів: на початковому етапі духовного розвитку відбувається тимчасова психологічна дезадаптація, але згодом (за умови постійного духовно-морального самовдосконалення) становлення духовно-моральних рис нівелює дезадаптивні прояви.
2. Психологічним механізмом духовного розвитку виступає духовно-моральна саморегуляція.
3. Ефективним методом духовного розвитку в юнацькому віці є духовно-моральна самоактуалізація особистості, яка зумовлює здобуття людиною духовного досвіду.
4. У міру зростання духовного потенціалу знижується вплив зовнішніх чинників на психологічний стан й зростає рівень внутрішньоособистісної духовної самодетермінації; у міру зниження рівня духовності збільшується вплив зовнішніх детермінант на емоційно-психологічний стан особистості.
5. Гармонійний характер виступає передумовою й одночасно результатом духовного розвитку особистості. Духовність і гармонійність характеру взаємозумовлюють одна одну: чим гармонійніше характер, тим вищого рівня духовності може досягти людина; чим активніше відбувається духовний розвиток особистості, тим більш зміцнюється духовно-моральна саморегуляція, яка виступає сприяє гармонізації характеру.
6. Чим вище рівень духовного потенціалу в представників чоловічої і жіночої статі, тим більше нівелюються статево-характерологічні відмінності між ними; чим нижче рівень духовного потенціалу, тим більше виражені характерологічні відмінності між юнаками і дівчатами.
7. Чим вище рівень духовності особистості, тим більшої гармонійності характеру вона набуває з віком; чим нижче рівень духовності особистості, тим меншою мірою вік впливає на гармонізацію її характеру.

Список використаних джерел:

1. Авдеев Д. А. Нервность: ее духовные причины и проявления. – 6-е изд., доп. / Д. А. Авдеев. – М. : МБЦ Серафима Саровского, Омега, 2009. – 320 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості : Сходження до духовності: / І. Д. Бех. // наук. видання. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.
3. Бурно М. Е. О характерах людей / Марк Бурно. – М. : Академический проект, 2006. – 2-е изд. – 368 с.
4. Зарин С. М. Аскетизм по православно-христианскому учению : этико-богословское исследование / Святые отцы и учителя церкви в исследованиях православных ученых./ С. М. Зарин. – М. : Паломник, 1996. – 682 с.
5. Мясичев В. Н. Психология отношений : избранные психологические труды / В. Н. Мясичев. – М.: Ин-т практ. психологии; Воронеж: НПО МОДЭК, 1995. – 356 с.
6. Павлик Н. В. Психологія гармонізації характеру в юнацькому віці : автореф. дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07 / Наталія Василівна Павлик. – К., 2017. – 43 с.
7. Павлык Н. В. Психодиагностика и гармонизация характера личности в юношеском возрасте : учеб.-метод. пособие / Наталия Павлык. – Киев : Логос, 2013. – 148 с.
8. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія / Е. О. Помиткін. – К. : Наш час, 2007. – 280 с.
9. Творения иже во святых отца нашего Феофана Затворника : Начертание христианского нравоучения. – 2-е изд. – М. : Правило веры, 1998. – 519 с.